UOT 902

ƏMRAH DADAŞOV
Bakı Dövlət Universitetinin professoru
əmrahdadaşov@gimail.com

AZƏRBAYCAN ABİDƏLƏRİ İÇƏRİSİNDƏ TUNC DÖVRÜNƏ AİD İLK TƏSƏRRÜFAT BİÇİN ALƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/252-255

Arxeoloji tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə Azərbaycan ərazisində oturaq əkinçiliklə məşğul olan tayfaların yüksək mədəni-tarixi inkişafı sosial-iqtisadi münasibətlərdə böyük dəyişikliklər və yeni inkişaf etmiş əkinçilik mədəniyyətinin yaranması ilə əlamətdar olmuşdur.

Açar sözlər: Tunc dövrü, Azərbaycan ərazisi, oraq, orağın materialı, geniş istifadə edilməsi, kənd təsərrüfatı mədəniyyəti.

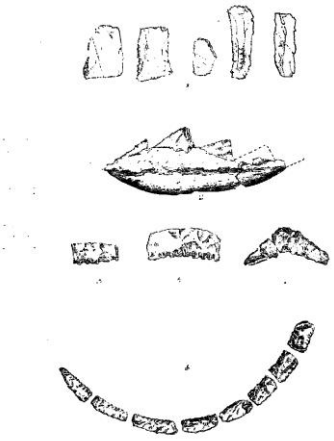
Giriş. Arxeologiya sahəsi hər hansı tarixi dövrün maddi mədəniyyəti ilə yanaşı, mənəvi mədəniyyətini öyrənməyə imkan yaradır. Tunc dövrünə aid biçin əmək alətləri və ya məişətdə işlədilən keramik qabların qalıqlarının tapılması dövrün sosial-iqtisadi formasiyaların tədqiqi üçün vacib material sayılır. Hər bir dövrün əkin əmək alətləri istehsal olunduğu dövrə görə, materialına. həm də istifadə qaydalarına görə fərqlənir. Əkinçilik öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoyduqca, əmək vasitəsi yeni istehsal üsuluna keçir və yeni iqtisadi dövr yaradır. Əmək vasitələri təkcə insan əmək gücünün imkanının ölçüsü deyil, həm də əməyin həyata keçirdiyi həmin ictimai dövrün insan düşüncəsinin və münasibətlərinin göstəricisidir. Maraqlı burasıdır ki, qədim şum və biçin abidələrinin tədqiqi zamanı tapılan çoxsaylı əşyalar arasında ən çoxunu taxıl bitkilərinin istehsalı ilə bağlı olan biçin aləti yer tutur ki, onların da içərisində başlıca yeri oraq tutur. Bu da kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatında aparıcı məhsuldar qüvvə kimi xüsusi yer tutur.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycanın qədim biçin alətlərinin xronoloji təsnifatını göstərməyə, onun bu ərazidə yaranması, zamanla təkmilləşməsi və qonşu iri dövlətlərin əkin alətləri ilə vəhdət təşkil etməsi izahına cəhd edilir.

***

Son onilliklərin arxeoloji tədqiqatları müəyyən etmişdir ki, Azərbaycanda ən qədim oturaq kənd təsərrüfatı məskənləri hələ eramızdan əvvəl V minillikdə yaranmışdır [1, s.90-91]. Ən erkən biçin alətləri neolit dövrə aiddir. Göytəpənin yaşayış yerindən aşkarlanmış əmək alətləri erkən əkinçilik mədəniyyəti üçün səciyyəvi olub buynuz və sümükdən hazırlanmış toxalardan, qurama, dişləri çaxmaq və obsidian daşlarından olan oraqlardan ibarətdir [2, s.47]. Onlar əsasən iki hissədən, ayrı-ayrı xırdalanaraq cilalanmış çaxmaq və obsidian daşlarından, taxta və ya sümükdən olan qövsşəkilli çərçivə əsasında ibarət olur. Ağzı itlənmiş dişlər orağın çərçivəsinə ağac qətranı və ya gil vasitəsilə bərkidilir (şək.1). Oraq kimi istifadə edilən belə qoşmalara Azərbaycanın demək olar ki, bütün erkən əkinçilik abidələrində rast gəlinmişdir. Lakin maraqlı burasıdır ki, məhz Azərbaycan ərazisində ilk dəfə olaraq, taxtaya və ya sümüyə bərkidilmiş belə dişli dəstlər çoxlu sayda tapılmışdır (şək.2). Bu abidənin oxşarı eneolit dövrünə aid Qazax bölgəsindəki Şomutəpə yaşayış yerindən də aşkarlanmışdır [2, s.50]. İ.Q.Nərimanovun təsvirinə görə Şomutəpə orağının çərçivəsi qövüsvari olub, orada olan diş yuvası dörd ədəddir. Lakin onlardan bir diş elə qədim zamanlarda yuvadan düşmüş, qalın ücü isə bir-birindən fərqlənərək müxtəlif ölçülərə malik olmuşdu. Dişlər çərçivənin ona uyğun oyulmuş yuvalarına iç tərəfdən daxil edilərək bərkidilir. Dişin üstündəki iş kənarı cilalanaraq itlənmiş formadadır [3, s.89].Təsvir edilən orağın dişləri çaxmaqdaşı parçasındandır. Həmin daşlar çapılaraq üçbucaq şəklinə salınıb və iş kənarı cilalanaraq itlənmiş formada olduqdan sonra çərçivəyə bərkidilmişdir. İkinci diş birisindən bir qədər böyükdür. Onun iş kənarı digər dişlərdən fərqli olaraq nisbətən daha itidir. Üçüncü diş isə obsidian daşından hazırlanmışdır. O, digərlərinə nisbətdə tam üçbucaq şəklində çapılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, dişləri çaxmaq və obsidian daşından hazırlanan belə nadir oraqlar Azərbayca-

nın bütün erkən kənd təsərrüfatı məskənlərində [4, s.135], o cümlədən Cənubu Qafqazda [4, s.168] tapılmışdır.

Hələ öz vaxtında O.A.Həbibullayev obsidian daşının kəsici element kimi istifadə edilməsinin mümkünlüyünü qeyd etmişdir [5, s.26]. Əsas kəsici hissə kimi obsidian daşlarının qırıntılarından istifadə edirdi. Kültəpə yaşayış məskənlərindən tapılan çoxlu sayda obsidian daşının qırıntıları qədim Kültəpə sakinlərinin məişətində və əkin təsərrüfatı həyatında biçin aləti kimi ondan geniş istifadə olunmasından xəbər verir.

Şomutəpədən formaca ayrı xüsusiyyətə malik olaraq dişlərinin tapılması diqqəti daha çox çəkir. Dişlərin orağa aid olduğu, onun yuxarı küt hissəsinin hər iki tərəfdən qaramtıl yapışqan kütləsi qalıqlarının olması sübut edir. Bir neçə belə nümunə Şomutəpə yaşayış məntəqələrindən bir qədər aralıda yerləşən Töyrətəpə [2, s.38] yaşayış məntəqələrində də aşkar edilmişdir. Onlar çaxmaqdaşından hazırlanmış və xüsusi formaya malik deyillər, lakin bununla belə, iş kənar cilalanma izləri açıq şəklində görsənir. Onların orağa aid olmasının sübutu aşağı kənarlardan bərkidici qətran kütləsinin qalıqlarının qorunub saxlanmasıdır.

Qazax şəhəri yaxınlığındakı Baba-Dərviş məskəninin əkin alətləri arasında bucağı cilalanmış dişlər tapılmışdır [6, s.78]. O, çaxmaqdaşından hazırlanmış seqmenşəkilli bir formaya malikdir. Amma, Baba-Dərvişdə bu cür əşyalardan əlavə, çoxlu miqdarda obsidian daşından hazırlanmış ucu cilalanmış bıçaqşıkilli plastik formalar tapılmışdır ki, onların bir qismi, ehtimal ki, oraq dişli kimi də istifadə edilmişdir. Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamaclarında Quruçay və Köndələnçayın qovşağında, ilkin əkinçilik məskənlərində son zamanılar həm obsidian, həm də çaxmaqdaşı izlərinə çoxlu sayda rast gəlinmişdir. Onların arasında Qarakəpəktəpə və Günəştəpə abidələrinin çaxmaqdaşından ibarət olan dişlər də diqqətəlayiqdir [7, s.66-67]. Onlar öz formalarına görə yuxarıda adı çəkilən Şomutəpə, töyrətəpə, Baba-Dərviş, eləcə də eyni zonada yerləşən Qanlıtöyrətəpədən olan çaxmaqdaşı məmulatlara bənzəyirlər. Quruçay və Köndələnçayın qovşağından tapılan tapıntılar yastı və düzbucaq formasında təqdim olunur. onlar əsasən boz rəngdədirlər. Onlar orağa bərkidilmiş hissəsi küt formada olsa da, cilalanmış iş kənarlarında itlənmə izləri yaxşı izlənir.

Oraq dişləri Gürcüstanın erkən əkinçilik məskənlərindən də [4, s.53] kifayət qədər tapıntılardır ki, bu da ümumilikdə misin inkişafı dövründə daş dişli oraqlardan geniş istifadə olunduğunu və yayıldığını göstərir. Onlar həm də qədim Qafqazın ən arxaik biçin alətləridir. belə bir alətin Qədim Şərq ölkələrində əsas biçin aləti olduğu da məlumdur. Müəyyən edilmişdir ki, qədim Misirdə də taxılı belə oraqlar vasitəsilə biçirlər. Onların oraqları nisbətən düz formada, bıçaq formaslında olurdu [10, s.56]. E.ə. IV minilliyə aid çaxmaqdaşdan ibarət dişləri olan belə oraqlar Misirin cənubunda 1960-cı illərin əvvəllərində Sovet ekspedisiyası tərəfindən aşkar edilmişdir [10, s.78].

Erkən tunc dövründə Azərbaycan ərazisində çaxmaq biçin aləti olan oraqlardan geniş istifadə edilmişdir. Mis dövründən fərqli olaraq bu dövrdə oraq dişlərinin hazırlanmasında yalnız çaxmaq daşından istifadə edilirdi.

İlk tunc dövrünə aid belə dişli oraqlara Azərbaycan ərazisində rast gəlməyən yaşayış yrinin adını çəkmək çətindir. Xüsusilə, Baba-Dərviş, Mingəçevir, Kültəpə, Qaraköpəktəpə. Günəştəpə və

başqaları kimi erkən əkinçilik məskənlərində çoxlu sayda tapılmışdır [11, s.45-48]. yalnız Quruçay və Köndələnçay qovşağında olan ərazidə onların yüzdən çox aşkar edilmişdir. Q.S. İsmayılzadənin sözlərinə görə, bu zonada çaxmaqdaşından olan orağın hissələri yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında yerləşən qədim əkin sahələrinin yerinə tapılıb.

Eneolitdən fərqli olaraq Erkən Tunc oraq dişlərinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar ucu iti kəsici olsun deyə üçbucaq formalı dişlər düzəldiblər ki, onlar ucu iti kəsici olsun deyə üçbucaq formalı dişlər düzəldiblər ki, bu da yüksək emal texnologiyası ilə digərlərindən fərqlənirlər. Erkən Tunc dövrünə aid olan oraqlar iki hissədən ibarət olurdu. Müxtəlif ölçülü qövsşəkilli taxta və ya sümükdən hazırlanan çərçivə və oraya əlavə edilən dişlər. Bu əlavələrin əhəmiyyətli bir hissəsi ikitərəfli cilalanaraq hazırlanmışdır. Adətən bu texnika ilə dişin həm çərçivəyə bərkidilmiş hissəsi, həm də üstə olan bütün səthi işlənirdi. onların iş kənarı nisbətən nazik, dişli və iti olaraq qaldı. Orağın yuxarı diş çıxıntıları üçbucaqlı formada olub uclu və iti dişlidir. orta dişlər bir qədər yastı düzbucaqlı formada olub əksər hallarda bir tərəfli kənarı itilənmiş formadadır. Bununla belə, bəzən iki kənarı itlənmiş dişlərdə təsadüf edilir. Belə oraq çərçivəsinə bərkidilən dişlər adətən, uzunmüddətli istifadə prosesində bir işçi kənarı kütləşdikcə onu çıxarıb digər tərəfi ilə əvəz edirdilər ki, bu da dişin təkrar istifadə edilməsi üçündür.

Tapıntılar içərisində çoxlu sayda çərçivəsiz üç və dördbucaqlı dişlərlə bərabər, seqment formalı dişlərə də təsadüf olunur. Üçbucaqlı dişlər çox güman ki, orağın əsasən yuxarı hissəsinə daxil edilirdi. Məhz bu hissə taxıl topasını kəsmək üçün əlverişli hissədir. Təxminən 8 sm uzunluqda olan bu formalı dişlər daha çox çoxluq təşkil edir. Bu tapıntıların içərisində uzunluğu 2 sm-dən çox olmayan dişlər də var.

Çaxmaqdaşlı diş əlavələr Gürcüstan və Şimali-Şərq Qafqazın erkən tunc abidələrində də tapılmışdır. Gürcüstanda Trialetim, dixa-Qudzube, Kulbakebi, Kvatsxelebi, Amiranis-qora və başqa yerlərdə bu növ dişlərə rast gəlinmişdir [4, s.75].

Analoji tapıntılar Şimal-Şərqi Qafqazda Kayankent, Velikent, Mamaykotan və Luqovoy erkən tunc dövrü yaşayış məskənləri də yaxşı məlumdur [4, s.45]. Eyni çaxmaqdaşlı dişli əlavələrə Cənubi Azərbaycan və Şimal-Şərqi Anadolunun Çöytəpə və Kəpəzdə erkən əkinçilik məskənlərində də rast gəlinir [12, s.98-102].

İstər mis, istərsədə tunc dövründə çaxmaq daşdan olan dişli orağlar kənd təsərrüfatında əsas biçin alətləri olmaqda davam edirdi. Eyni zamanda. bu dövrdə Azərbaycanda ilk dəfə metal oraqlar da yaranıb ki, bu da tuncun ixtirası ilə baş verib. Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpədən kiçik metal orağın tapılması burada deyilənlərə aydın sübutdur [5, s.41-45]. Onun geniş sahəsi yoxdur və üç fraqmentdə qorunub saxlanılmışdır. Metal orağların ayrı-ayrı nümunələri Cənubi-Qafqazın Erkən tunc ərazilərində o cümlədən [4, s.76] Gürcüstanın Amiranis Qora ərazisində tapılmışdır [4, s.90]. Eyni metal oraq yuxarıda adı çəkilən Kəpəzdən də bizə məlumdur [8, s.56].

Buna baxmayaraq, görünür tunc dövrünün bu mərhələsində Cənubi Qafqazda o cümlədən Azərbaycanda metal orağlardan geniş istifadə edilməmişdir. Belə tapıntılar nadirdir. Eyni vəziyyət, çox güman ki, Tunc dövrünün sonrakı mərhələsində də qalmışdır. Çünki, Azərbaycan ərazisində istər orta, istərsə də son tunc dövründə biçin alətləri yalnız çaxmaqdaşlı dişli oraq qoşmalarla təmsil olunur. Üzərliktəpənin yaşayış yerindən orta tunc dövrünə aid bütöv bir dəst çaxmaq daşı tapıldığı məlumdur [13, s.69]. Daş dişli kompozisiyalı orağlardan Son Tunc dövrünə aid rast gəlinməyən yaşayış məntəqəsinin adını çəkmək də çətindir. Onların üç yüzdən çoxu yalnız Mingəçevirdə tapılmışdır [6, s.34].

Nəticə. Göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisində, eləcə də bütün Cənubi Qafqaz ərazisində çaxmaq daşlı kompozit orağlar bütün tunc dövründə istifadə edilmiş və yalnız dəmirin yarandığı dövrdə daha təkmil dəmir orağlarla əvəz edilmişdir. Beləliklə, bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Tunc dövründə tunc alətlər və silahlar azlıq təşkil edirdi. Çünki, tunc metal olaraq daş alətlərin keyfiyyətini verə bilməmişdi və daşın yerini tuta bilmədi. Bunu ancaq metal olaraq dəmir edə bildi [5, s.67].

ƏDƏBİYYAT

1. Асланов Г.М., Исмайлов Г.С. Поселение эпохи позней бронзы и ранней железа в бассейне Алазани.- Изв.АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1973, 3, с.235.

2. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. Археологические исследования в Азербайджане.- Баку, Элм, 1965. с.180.
3. Бунятов, Т. Земледелие и скотоводство в Азербайджанев эпоху бронзы / Теймур Бунятов; ред. Е.Крупнов.- Баку: Элм, 1957.-. 234 с.
4. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа.-Л., 1970, с.190.
5. Абибуллауев О.А. Археологические раскопки в Кюльтепе.- Баку, Элм, 1958, с.129.
6. Алиев В.Г. Археологические раскопки в урочише Баба-Дервиш- СА, 1971, №2. с.230.
7. Исмайлов Г.С. каракепектепе-древний памятник, МКА.- Баку, 1973, т.VII, с.187.
8. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения. Баку: Изд.-во Элм, 1987, с.180.
9. Асланов Г.М., Исмайлов Г.С. Поселение эпохи позней бронзы и ранней железа в бассейне Алазани.-Изв.АН Азер6.ССР, серия истории, философии и права, 1973, ЗЧ3, с.235.
10. Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и происториков в Праге.-М., 1966, с.150.
11. Исмайлов Г.С.,Даниельян О.А. Новые находки периода позней бронзы и античного времени из бассейна Куручая и Кенделанчая.-Изв. АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1975, Х4, с.400.
12. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в 4-3 тыс.до н.э.-КСИА, 1963, 93, с.232.

АМРАХ ДАДАШОВ
Профессор Бакинского Государственного Университета

ПЕРВЫЕ ЗЕМЛЕДЕЛЕЧНЫЕ ОРУДИЯ БРОНЗОВОГО ВЕКА В ПАМЯТНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Археологическими исследованиями установлено, что культурно-историческое развитие оседло-земледельческих племен на территории Азербайджана в IV-III тысячелетиях до н. э. ознаменовалось большими сдвигами в социально-экономическом отношении и сложением новой довольно высокоразвитой земледельческой культуры.

Ключевые слова: Бронзовый век, территория Азербайджана, серп, материал серпа, широкое распространение, земледельческая культура.

AMRAKH DADASHOV
professor of Baku State University

THE FIRST AGRICULTURAL TOOLS OF THE BRONZE AGE IN THE MONUMENTS OF AZERBAIJAN

Archaeological research has established that the cultural and historical development of sedentary agricultural tribes on the territory of Azerbaijan in the 4th-3rd millennia BC was marked by major shifts in socio-economic relations and the emergence of a new, highly developed agricultural culture.

Keywords: Bronze Age, territory of Azerbaijan, sickle, sickle material, widespread distribution, agricultural culture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 26 noyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. Qabil Əliyev.